

УДК 81-11:316.6Ф. де Соссюр
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2021.29.7>

Оксана Просяник, д-р філол. наук, проф.
ORCID: 0000-0001-6704-5391
e-mail: oxppros@gmail.com

Олена Афанасьєва, ст. викл.
ORCID: 0000-0002-5738-0628
e-mail: e.n.afanasieva@gmail.com

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця,
Харків, Україна

ФІЛОСОФСЬКІ ВИТОКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СОЦІОЛОГІЗМУ В МЕТОДОЛОГІЇ Ф. ДЕ СОССЮРА: "ТАРДІВСЬКИЙ РЕЛЯЦІОНІЗМ"

Порушена проблема філософських засад й витоків поглядів Ф. де Соссюра, а саме соціологічного психологізму в його методології. Поява у 2002 р. автографічних соссюрівських матеріалів дала можливість переоцінити не лише теоретичні положення концепції Ф. де Соссюра, але й проблему філософських витоків психологічного соціологізму в методології Ф. де Соссюра. У мовознавстві міцно укоренився міф про Е. Дюркгейма як натхненника Ф. де Соссюра. Результати ж дослідження показали очевидну подібність теорій Ф. де Соссюра і Г. Тарда. Для Г. Тарда суспільство – це функція життєдіяльності конкретної людини й похідна досвідів конкретних людей, для Ф. де Соссюра ж об'єктом мовознавства є усупільнена мовна діяльність конкретних людей, їхнє інформаційне співіснування за допомогою мови (як засобу) і мовлення (як інструменту).

Ключові слова: методологія, реляціонізм, мовознавство, соціопсихологізм.

Вступ. Серед істориків мовознавства довго побутовували міф про те, що Ф. де Соссюр не мав цілісної концепції, що вона була увесь час у стадії становлення, і взагалі, Ф. де Соссюр не мав наміру писати монографії із загальної лінгвістики. Висловлення на кшталт "Основу його відомої книги склали його усні імпровізації перед студентами, які професор і не думав не лише видавати, але й записувати" [1, с. 131] є дуже сумнівними, бо Ф. де Соссюр, як з'ясувалося наприкінці ХХ ст., записував їх у вигляді монографії з розділами й досить чіткою логічною структурою.

У 1996 р. під час відновлювальних робіт в оранжереї будинку роду Соссюрів у Женеві знайдено автографічні соссюрівські матеріали. Тексти містять надто зіпсовані часом нариси книги із загальної лінгвістики з назвою "Про двоїсту сутність мовної діяльності" (оригінальна назва – "De l'essence double du langage"), афоризми, нові підготовчі нотатки для женецького курсу тощо. Вони опубліковані в 2002 р. у Парижі під назвою "Écrits de linguistique générale" ("Записки із загальної лінгвістики") [7].

Уважне прочитання нових автографічних матеріалів переконує в тому, що автентичні соссюрівські погляди залишаються невідомими широкому мовознавчому загалу (Про це більш докладно див. [2]). Так, проблемним є питання філософських витоків психологічного соціологізму в методології Ф. де Соссюра. У мовознавстві міцно укоренився міф про Е. Дюркгейма як натхненника Ф. де Соссюра, ми хотіли б довести, що натхненником, скоріше, є Г. Тард. Міркування щодо цього викладемо в нашій статті.

Результати дослідження. Г. Тард, який наприкінці ХІХ ст. був головним ідейним опонентом Е. Дюркгейма в соціології, так розумів суспільство: "Ми побачимо, що суспільство, якщо його і не можна зіставляти з організмом, може бути порівняне з одним привілейованим органом – мозком" [4, сс. 6–7]. Далі Г. Тард пише:

(...) тут виявляється одна з найповніших і виразних аналогій, яка може з більшою користю замінити собою постійно повторюване, але настільки штучне й натягнуте порівняння суспільств з організмами. Спочатку суспільство подібне до організму, але, в міру того, як цивілізується, воно прагне все більше і більше бути схожим не так на організм, як на той своєрідний орган, який називається мозком (...) [4, р. 155].

"Тільки спільноти тварин, бджіл і мурах, наприклад, понад усе заслуговують на назву соціальних організмів" [4, р. 158] і, "якщо асоціацію людей могли порівнювати з

організмом, то тільки через ту внутрішню доцільність, яка шляхом взаємної допомоги або збігу функцій робить останні настільки солідарними між собою, що вони по черзі бувають одні для одних метою чи засобом" [4, р. 181]. Стає зрозумілим, що Г. Тард не був прихильником розуміння суспільства як організму й припускав, що передусім у суспільстві слід вбачати спілкування й взаємодію людей, іноді свідоме – інноваційне, іноді неусвідомлюване – наслідувальне. За Ф. де Соссюром, мова як система становить собою майже повністю результат саме цього другого типу діяльності – неусвідомлено-наслідувального, на відміну від мовлення та мислення як активних виявів індивідуальної волі.

Про те, як Ф. де Соссюр ставився до метафоричної інтерпретації організму у стосунку до суспільних чи просто інформаційних явищ, таких, як мова чи мовна діяльність, читаємо в російськомовних "Нотатках": "Разумеется, машина или механизм не в большей мере могут быть привлечены к сравнению, чем организм. В них тоже есть своя анатомия и своя физиология" [3, с. 156].

Далі в першій женецькій лекції він виступив із різкою критикою перенесення на мову властивостей організму:

Чуть ли не на первой странице одной из работ г-на Овелака, посвященных лингвистике, можно прочитать следующее: "Язык рождается, растет, дряхлеет и умирает, как и всякий организм". Эта фраза совершенно типична для представителей столь распространенной даже среди лингвистов концепции, с которой приходится вести тяжкую борьбу и которая непосредственно привела к пониманию лингвистики как естественной науки. Нет, язык – это не организм, это не растение, существующее независимо от человека, он не имеет своей собственной жизни, своего рождения и смерти. Все неверно в той фразе, которую я только что привел. Язык не есть организм, он не умирает сам по себе, он не растет и не стареет, то есть у него нет ни детства, ни зрелого возраста, ни старости, и, наконец, язык не рождается [3, р. 44].

Крім того, Ф. де Соссюр цілком усвідомлював, що метафора організму має ще й інший сенс. Організм – це не лише щось живе й цілісне, яке має дієву силу й волю, але й те, що припускає природну (у натуралістичних концепціях) чи божественну (у концепціях супранатуралістичних) зумовленість розвитку. У зв'язку з цим він писав:

Признавая абсурдность измерения Шлейхера представит язык как организм, независимый от человеческого разума, мы по-прежнему стремимся, не испытывая никаких сомнений, сделать из него организм в другом смысле, поскольку считаем, что индоевропейский или семитский гений неустанно заботится о том, чтобы

удержать языки в одном и том же predeterminedенном свыше русле. Но любые наблюдения заставляют нас проникнуться противоположным убеждением и [понять, что язык есть произвольное установление]. Значение "гения языка" равно нулю по сравнению с таким, например, отдельным фактом, как отпадение конечного *s*, которое в любой момент может революционизировать отношение между знаком и понятием в какой угодно имеющейся форме языка, [обладающей ценностью]; при этом новый способ выражения [также имеет ценность] [3, р. 99].

Цікаву думку про дюркгеймівський соціальний факт висловлює Г. Тард:

Виникає питання, яку користь знаходять у тому, щоб під приводом очищення соціології позбавляють її від усього психологічного, живого змісту. Мабуть, для новостворюваної науки спеціально шукають соціальні підстави, у які зовсім не входила б психологія і які, здається мені, ще набагато химерніші, ніж старі життєві підстави [4, с. 4–5].

Старі "життєві підстави" – це саме розуміння суспільства як організму або пошуки натуралістичних коренів його існування. Нові підстави, про які сперечалися Г. Тард й Е. Дюркгейм – це або реалістична метафізика (онтологічний соціологізм), або антропоцентризм (соціопсихологізм). Г. Тард і Ф. де Соссюр схилилися до останнього.

Наступна цитата фактично підтверджує визнання Г. Тардом соціології соціальною психологією: "Так само має діяти й соціологія, проста соціальна психологія, якщо вона хоче, щоб у неї була своя власна царина й достатні підстави для її існування" [4, р. 112]. Пор. таку саму думку в Ф. де Соссюра:

Un linguiste qui n'est que linguiste est dans l'impossibilité à ce que je crois de trouver la voie permettant seulement de classer les faits. Peu à peu la psychologie prendra pratiquement la charge de notre science, parce qu'elle s'apercevra que la langue est non pas une de ses branches, mais l'ABC de sa propre activité [7, с. 109].

(Лінгвіст, який є лише лінгвістом, на мою думку, унеможлиблює собі пошуки способу навіть класифікувати факти. Поступово психологія практично візьме на себе відповідальність за нашу науку, оскільки вона усвідомить, що мова – не одна з її галузей, а азбука її власної діяльності.)

Ф. де Соссюр фактично визнає мовознавство розділом психології. І Г. Тард, і Ф. де Соссюр, найімовірніше, розуміли під соціальною психологією певний різновид суспільної антропології – науки про усупільнену людину.

Г. Тард неодноразово у своїх працях говорить про те, що соціальність не є метафізичною об'єктивною даністю й апіорним фатумом для людини, які детермінують життя індивідів, але є функцією інтеракції та сукупністю зв'язків між особами. В одній із його студій знаходимо положення, що розкриває його погляд на локалізацію соціального:

Висловленням колективна психологія або соціальна психологія часто надають фантастичного змісту, від якого насамперед необхідно звільнитися. Він полягає в тому, що ми уявляємо собі колективний розум, колективну свідомість як особливе ми, яке нібито існує поза індивідуальними розумами або понад ними. Немає потреби в такому тлумаченні, у такому містичному розумінні, для того, аби абсолютно чітко провести межу між звичайною психологією і психологією соціальною [5, с. 257].

а також достатньо однозначне визначення його темпорального характеру у праці "Соціальні закони": "Я стверджую, що взаємні стосунки ... двох осіб становлять єдину і необхідну підставу соціального життя" [6].

Схожі міркування знаходимо й у Ф. де Соссюра в ченретці монографії:

Le langage est un phénomène; il est l'exercice d'une faculté qui est dans l'homme. La langue est l'ensemble des formes concordantes que prend ce phénomène chez une collectivité d'individus et à une époque déterminée. Le malentendu où tomba au début l'école fondée par [Franz] Bopp fut de prêter aux langues un corps et une existence imaginaires en dehors des individus parlants [7, с. 129].

(Мовна діяльність становить особливе явище; вона є реалізацією здатності, яка міститься в людині. Мова – це сукупність відповідних форм, яких набуває це явище в людській спільноті в певний момент часу. Омана, у яку на самому початку потрапила школа, заснована Ф[ранцом] Боппом, полягала у приписуванні мовам якоїсь тілесності та форми існування поза мовцями.)

Ф. де Соссюр теж не раз у автографічних матеріалах підкреслював, що єдиним повноцінним об'єктом мовознавства є саме суспільна за своїм призначенням мовна діяльність (langage), суб'єкт якої – конкретна людина. Лінгвістика, на переконання Ф. де Соссюра, – це la science du langage, мова ж (langue) як основний і центральний складник мовної діяльності має соціальний характер, як за походженням, так і за призначенням. Тому зіставлення поняття соціального (соціальності) як онтологічно психологічного в Г. Тарда та мовної діяльності (зокрема й мови) як соціально орієнтованого індивідуального досвіду в Ф. де Соссюра цілком коректне.

Ставлячи собі питання про джерела еволюційних змін у соціальній сфері, Г. Тард розмірковував над тим, у чому полягає онтологічна сутність цих змін: чи відбуваються вони самі собою, незалежно від волі та психологічних зусиль із боку людських особистостей, або ж це похідна зіткнень людських індивідуальних вчинків, спрямованих на реалізацію своїх цілей. Соціальні нововведення, згідно з концепцією Г. Тарда, виникають не відповідно до заздалегідь створеного об'єктивного сценарію, а внаслідок персональних інновацій і відкриттів і таких самих персональних майбутніх унаслідкувань. Як ці інновації, так і їхні наслідкування можуть бути й несвідомими.

Г. Тард сперечається із сучасними йому позитивістами другої половини XIX ст., які, послуговуючись ідеями філософського реалізму, намагались опрацювати раціонально узагальнену картину універсальних законів суспільства, незалежну від суспільної практики взаємодії конкретних людей (саме таким шляхом ішов Е. Дюркгейм), протиставляючи їм власну, антропоцентричну концепцію комунікативної взаємодії та взаємного пристосування, унаслідок яких різні суспільні формації, взаємно пристосовуючись одна до одної, опрацьовують подібні (хоча й не ідентичні) засади суспільного життя. Спрощено цю позицію можна було б назвати емпіричною дедукцією: з одного боку, єдність, з іншого – практика досвіду. Нагадаємо, що саме так можна в сучасних термінах інтерпретувати кантівську концепцію трансцендентальності людського досвіду: з одного боку, ми становимо собою людство (й у своєму розвитку все більше просуваємося від національних і племінних партикуляризмів до усвідомлення себе людською єдністю), а з іншого – шлях до цього лежить через реальний досвід співіснування конкретних людей у межах народів і держав. Як бачимо, Г. Тард, як і І. Кант, був схильний до розуміння еволюції соціальності не як апіорно-детерміністського розвитку якихось метафізичних законів, а саме як апостеріорно-телеологічної інтеракції, тобто досвідного й цілеспрямованого розвитку міжособистісних відношень, унаслідок якого в індивідів виникають соціальні функції. У цьому питанні Г. Тард є дедуктивним апостеріористом, як і Ф. де Соссюр.

У Ф. де Соссюра така думка прихована у твердженні, що всі інновації походять не із самої системи мови, вони там апіорно не закладені, мова не розвивається сама собою і для себе, не є апіорно детермінованою об'єктивними законами саморозвитку, а залежать від спільної реалізації людьми мовної діяльності (langage), а ще конкретніше, – вони постають у людському мовленні, тобто

мовній інтеракції (discours) й актах мовленнєвої волі індивідів – мовних вчинках, висловленнях (parole):

Dans l'acte de langage la langue tire à la fois son application et sa source unique et continue et que le langage est à la fois l'application et le générateur continu de la langue, [...] la reproduction et la production [7, с. 129].

(В акті мовної діяльності мова знаходить одночасно своє застосування й своє унікальне і постійне джерело, а також що мовна діяльність є одночасно застосуванням і постійним творенням мови, [...] репродукцією і продукцією.)

Нагадаємо, що мовлення для Ф. де Соссюра – діяльність індивідуальна за онтологією (акт індивідуальної волі), але спрямована на реалізацію суспільних цілей (інтеракція), а мова – суспільна функція, що онтологічно локалізується в індивідуальній свідомості (dans le trésor intime) і є фактично частиною пам'яті конкретного носія (le trésor mental de la langue). Водночас варто звернути увагу на положення Ф. де Соссюра, у якому підкреслено суспільний характер мови:

Élément tacite, créant tout le reste; que la langue court entre les hommes, qu'elle est sociale. Si je fais abstraction de cette condition, si je m'amuse par exemple à écrire une langue dans mon cabinet, rien de ce que je vais dire sur "la langue" ne sera vrai ou ne sera nécessairement vrai [7, p. 94].

(Положення, що за замовчуванням конститує все інше, це те, що мова обертається між людьми, що вона соціальна. Якщо я знехтую цією передумовою, наприклад, якщо мені буде цікаво творити мову у своєму кабінеті, нічого, що я скажу про "мову", не буде правдою, або не обов'язково буде правдою.)

Мовлення (реальна мовленнєва практика, мовленнєвий досвід) як єдине зовнішнє щодо мови, індивідуальне в онтологічному плані, але соціалізоване за обставинами й метою джерело будь-яких мовних змін, має, згідно з концепцією Ф. де Соссюра, творчий характер і полягає в цілеспрямованому використанні людиною мови в безпосередньому зв'язку з його живим мисленням й актуальними практичними потребами. Проте водночас Ф. де Соссюр однозначно підкреслює, що основою мовленнєвих інновацій є вже наявна соціалізована система мови. Вони не можуть виникати із самих себе, на порожньому місці, із якоюсь метафізичною закономірністю, незалежних від практики спілкування та вираження думки конкретними особами. Фактично Ф. де Соссюр відстоював ту саму тардівську модель співвідношення відкриттів (мовленнєвих інвенцій) і наслідувань (соціальної зумовленості мови). Читаємо в "Нотатках" Ф. де Соссюра:

В языке формы никогда не конструируются вдруг, на пустом месте посредством действительно творческого акта. Всегда элементы новой формы заимствуются из наличных ресурсов. Но так как эти ресурсы состоят из слов, а не суффиксов, корней и т. д., созданию новых форм всегда предшествует скрытая работа по разложению старых [3, с. 78].

Подані тардівські засади інтенції і наслідування в першій інавгураційній женецькій лекції Ф. де Соссюра отримують назви "сталість" і "змінність": "Ети два принципа непрерывности и изменчивости языка вовсе не противоречат друг другу, их взаимосвязь настолько тесна и очевидна, что при попытке игнорировать один принцип мы тут же неизбежно нарушим и другой, даже не осознавая этого" [3, p. 47].

Подамо ще один фрагмент "заочного діалогу" Ф. де Соссюра з Г. Тардом. У ньому Ф. де Соссюр демонструє соціальність як облігаторну характеристику мови:

Язык как социальный факт можно сравнить с нравами и обычаями (конституция, право, мораль и т. д.). Более далеки от него искусство и религия – проявления

разума, в которых важную роль играет личная инициатива и которые не предполагают обмена мыслями между двумя индивидами. Однако и аналогия с нравами и обычаями очень относительна [3, p. 66].

У Г. Тарда читаємо:

Лінгвістична група складається з частин народів, узятих у різних державах; так само складаються релігійна група і юридична група, а отже, і національна група, яка, будучи дуже складною для визначення й виділення, передбачає оригінальну комбінацію релігії, мови, права, сукупності традицій і звичаїв – усе це міститься, якщо це можливо, на певній ділянці землі зі справжніми природними кордонами [4, с. 7].

В обох випадках науковці вбачають аналогію між мовою та іншими суспільними інститутами, зокрема традиціями і звичаями. Водночас Ф. де Соссюр застерігає від однозначного отожднення характеру цих "соціальних фактів", адже, на відміну від ритуальних за своєю природою релігії, моралі чи традицій, мова є живим засобом семіологічно-мисленнєвої інтеракції людей, а отже, значною мірою залежна від реальної емпірії мовлення.

Висновки. Підсумовуючи, слід однозначно вказати на очевидну подібність теорій Ф. де Соссюра і Г. Тарда. Для Г. Тарда суспільство як об'єкт психосоціології полягає у взаємній діяльності людей і їхніх стосунках: суспільство – це функція життєдіяльності конкретної людини й похідна досвідів конкретних людей, для Ф. де Соссюра ж об'єктом мовознавства є усупільнена мовна діяльність конкретних людей, їхнє інформаційне співіснування за допомогою мови як засобу та мовлення як інструменту, тобто мова й мовлення – це функції мовної діяльності і похідні інтеракції конкретних людей. Таку методологічну позицію ми й називаємо антропоцентризмом.

Список використаної літератури

1. Алпатов В. М. История лингвистических учений : учебн. пособие / В. М. Алпатов. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Языки русской культуры, 2005.
2. Просяник О. П. Фердинанд де Соссюр: демифологізація концепції : монографія / О. П. Просяник. – Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2018.
3. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике / Ф. де Соссюр. – М. : Прогресс, 1990.
4. Тард Г. Социальная логика / Г. Тард. – СПб. : Социально-психологический центр, 1996.
5. Тард Г. Мнение и толпа. Психология толп / Г. Тард. – М. : Институт психологии РАН; Изд-во КСП, 1999.
6. Тард Г. Социальные законы. Цит. по: Зомбарт В. Социология. Библиотека Гумера / Г. Тард. – Электронный ресурс. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/zombart/.
7. Saussure F. de. *Écrits de linguistique générale*, établis et édités par Simon Bouquet et Rudolf Engler, avec la collaboration d'Antoinette Weil. – Paris : Gallimard, "Bibliothèque des idées", 2002.

References

1. Alpatov, V. M. (2005). *Ystorii lingvisticheskikh uchenii* [History of Linguistic Studies]: uchebn. posobie (4-e yzd., yspr. i dop). Moskva: Yaziki russkoi kulturi. (In Russ.).
2. Prosiyanik, O. P. (2018). *Ferdinand de Sossiu: demifologizatsiia kontseptsii* [Ferdinand de Saussure: Demythologization of the Concept]: monografiia. Kharkiv: Kharkivske istoriko-filologichne tovarystvo. (In Ukr.).
3. Sossiu, F. de. (1990). *Zametki po obsheche lingvistike* [Notes of General Linguistics]. Moskva: Progress. (In Russ.).
4. Tard, H. (1996). *Sotsialnaia logika* [Social Logic]. SPb: Sotsialnopsikhologicheskii tsentr. (In Russ.).
5. Tard, H. (1999). *Mnenie i tolpa. Psikhologiya tolpy* [Opinion and the Crowd. Psychology of Crowds]. Moskva: Ynstitut psikhologii RAN; Yzdatelstvo KSP. (In Russ.).
6. Tard, H. *Sotsialnie zakony* [Social Laws]. Tsit. po: Zombart, V. *Sotsiologiya*. Biblioteka Humer. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/zombart/. (In Russ.).
7. Saussure, F. de. (2002). *Écrits de linguistique générale*, établis et édités par Simon Bouquet et Rudolf Engler, avec la collaboration d'Antoinette Weil. Paris: Gallimard, "Bibliothèque des idées".

Надійшла до редколегії 19.01.21

Oksana Prosianyk, Doctor of Philology, Professor

ORCID: 0000-0001-6704-5391

e-mail: oxppros@gmail.com

Olena Afanasieva, Senior Lecturer

ORCID: 0000-0002-5738-0628

e-mail: e.n.afanasieva@gmail.com

Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv, Ukraine

PHILOSOPHICAL ORIGINS OF PSYCHOLOGICAL SOCIOLOGISM IN THE METHODOLOGY OF F. DE SAUSSURE: "RELATIONISM OF G. TARDE"

The article raises the problem of philosophical principles and origins of the views of F. de Saussure, namely sociological psychologism in his methodology. The F. de Saussure's autographed materials which appeared in 2002 made it possible to reassess not only the theoretical provisions of the concept of F. de Saussure, but also the problem of philosophical origins of psychological sociologism in the methodology of F. de Saussure. The myth about E. Durkheim as the F. de Saussure's inspirer is firmly rooted in linguistics. The results of the research showed an obvious similarity between the theories of F. de Saussure and G. Tarde. For G. Tarde, society is a vital function of a particular person and a derivative of the experiences of particular people, but for F. de Saussure, the object of linguistics is the socialized linguistic activity of particular people, their informational coexistence with the help of language as a means and speech as a tool, i.e., language and speech are functions of language activity and derivatives of interactions of specific people. G. Tarde was inclined to understand the evolution of sociality as an experiential and purposeful development of interpersonal relations, as a result of which individuals have social functions. F. de Saussure has such an idea hidden in the assertion that all innovations do not come from the language system itself, they are not a priori laid down there, language does not develop by itself and for itself, it is not a priori determined by objective laws of self-development, but it depends on the joint realization of language activity by people (langage), and more specifically – they appear in human speech, i.e. language interaction (discours) and acts of speech will of individuals – language acts, statements (parole). Both G. Tarde and F. de Saussure see the analogy between language and other social institutions, traditions and customs, in particular. At the same time, F. de Saussure warns against unambiguous identification of the nature of these "social facts", because, in contrast to the ritual by their nature religion, morality or traditions, language is a living means of semiological and mental interaction of people.

Keywords: methodology, relationism, linguistics, socio-psychologism.